

О. Є. Кухарев

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових
дисциплін Харківського національного
університету внутрішніх справ*

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУДОВИХ СПОРІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ЗІ ЗМІНОЮ ЧЕРГОВОСТІ ОДЕРЖАННЯ ПРАВА НА СПАДКУВАННЯ

Відповідно до ст. 1258 ЦК право на спадкування за законом спадкоємці одержують по черговості. Причому кожна наступна черга спадкоємців за законом одержує право на спадкування у разі відсутності спадкоємців попередньої черги, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини або відмови від її прийняття. Статтями 1261–1265 ЦК передбачено п'ять черг спадкоємців за законом.

Утім, закріплене законом правило черговості може бути змінено на підставі ст. 1259 ЦК. Зміна черговості одержання права на спадкування — це встановлення іншого, ніж передбачено законом, порядку закликання до спадкування спадкоємців за законом. Положення цієї статті щодо можливості зміни черговості одержання права на спадкування обумовлено, по-перше, ідеєю справедливості та, по-друге, необхідністю стимулювати потенційних спадкоємців до турботливого ставлення до спадкодавця за його життя [1, с. 143]. Невипадково З. В. Ромовська називає це одним із видів заохочення у цивільному праві [2, с. 184]. Зазначимо, що зміна черговості одержання права на спадкування — виняток із загального правила черговості та може здійснюватися лише за наявності встановлених у законі умов.

ЦК передбачено два способи зміни черговості одержання права на спадкування: за домовленістю спадкоємців (договірний) та судовий.

Згідно з ч. 2 ст. 1259 ЦК фізична особа, яка є спадкоємцем за законом наступних черг, може за рішенням суду одержати право на спадкування разом із спадкоємцями тієї черги, яка має право на спадкування, за умови, що вона протягом тривалого часу опікувалася, матеріально забезпечувала, надавала іншу допомогу спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

Отже, зміна черговості одержання права на спадкування у судовому порядку можлива за наявності таких обставин:

- спадкодавцю надавалася матеріальна або інша допомога з боку спадкоємця;
- така допомога надавалася протягом тривалого часу;
- безпорадний стан самого спадкодавця;
- фізична особа відноситься до кола спадкоємців за законом.

В юридичній літературі неодноразово наголошувалося на оціночному характері обставин, за наявності яких суд може ухвалити рішення про зміну черговості одержання права на спадкування, а також на відсутності відповідних роз'яснень у постанові Пленуму ВСУ від 30 травня 2008 р. № 7 «Про судову практику у справах про спадкування», що може стати причиною неоднакового застосування судами положення ч. 2 ст. 1259 ЦК. Тому метою цієї статті є розв'язання окремих спірних питань судової практики, пов'язаних із зміною черговості одержання права на спадкування.

У Законі міститься вичерпний перелік обставин, за наявності яких можлива зміна черговості, що не потребує розширеного тлумачення. Відсутність хоча б однієї із таких обставин зумовить застосування загального порядку черговості спадкування, визначеного у ст. 1258 ЦК. При цьому факт проживання із спадкодавцем протягом певного часу і відповідна взаємна турбота осіб, які проживають разом, не є підставою для зміни черговості спадкування.

Як зазначається в п. 6 постанови Пленуму ВСУ від 30 травня 2008 р. № 7, під безпорадним слід розуміти стан особи, зумовлений похилим віком, тяжкою хворобою або каліцтвом, коли вона не може самостійно забезпечити умови свого життя, потребує стороннього догляду, допомоги та піклування. Доказами безпорадності спадкодавця можуть бути документи, що підтверджують тяжкість стану здоров'я: виписки з історії хвороби, амбулаторні картки, висновки медичних закладів, документи про інвалідність тощо. Таким чином, безпорадність особи пов'язана саме зі станом її здоров'я. Якщо ж спадкодавець у зв'язку з невеликим доходом потребував лише матеріальної допомоги та відповідно її отримував від позивача, така обставина не вважатиметься підставою для зміни черговості одержання права на спадкування. Крім того, не може бути застосована ч. 2 ст. 1259 ЦК у тому випадку, коли позивач опікувався, матеріально забезпечував та надавав іншу допомогу спадкодавцеві, який був повнолітньою працездатною особою та об'єктивно не потребував сторонньої допомоги.

Слід також враховувати, що саме стан здоров'я спадкодавця в окремих випадках може позбавити його можливості скласти заповіт та призначити спадкоємцем ту особу, яка тривалий час здійснювала за ним догляд, а також надавала матеріальну допомогу.

Зазначимо, що в контексті ч. 2 ст. 1259 ЦК слово «опікувалася» законодавець вживає дещо в незвичному розумінні. У цьому випадку йдеться не про опіку у звичайному її розумінні, як визначено главою 6 ЦК «Опіка та

підкування», ст. 67 якої, наприклад, опікунові надано право вчиняти правочини від імені підопічного, зобов'язано опікуна створювати підопічному необхідні побутові умови, забезпечувати доглядом тощо. Під поняттям «опікуватися» слід розуміти надання звичайних фактичних послуг особі, яка перебуває в безпорадному стані і потребує сторонньої допомоги: приготування їжі, прибирання квартири, прання білизни тощо [3, с. 183].

Надання допомоги спадкодавцеві «протягом тривалого часу» — оціночна категорія та має визначатися судом з урахуванням обставин конкретної справи. У будь-якому випадку дії спадкоємця не повинні мати разовий, епізодичний характер, і допомога, що надається, має бути систематичною. Наприклад, за твердженням Ю. О. Заїки, строк такої допомоги не може бути меншим одного року [3, с. 183]. У свою чергу І. В. Жилінкова зазначає, що, як свідчать матеріали судової практики, суди визнають право на спадкування за особами, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини. Разом з тим слід врахувати, зазначає далі автор, що факт спільного проживання із спадкодавцем сам по собі не є достатньою підставою для зміни черговості. Тому в рішенні суду має бути визначено, як саме і впродовж якого часу спадкодавцеві надавалася опіка та допомога з боку спадкоємця, чи перебував спадкодавець у безпорадному стані і що є причиною виникнення такого стану спадкодавця [4, с. 42]. Слід наголосити, що визначення тривалості строку в кожному окремому випадку має відбуватися з урахуванням специфіки правовідносин, що склалися між особами, та конкретних обставин справи. А отже, законодавче закріплення часових меж, протягом яких надавалася допомога, може виявитися щонайменше несправедливим для особи, яка хоч і не є близьким родичем померлого, проте доглядала за останнім, поховала його тощо.

Допомога має надаватися до дня смерті спадкодавця. Якщо ж така допомога тривала певний час, але припинилася до часу відкриття спадщини, то наведену обставину не можна розглядати як умову зміни черговості одержання права на спадкування. Таким чином, допомога повинна надаватися не лише тривалий час, а й безперервно.

Вираз «матеріально забезпечувала» в контексті ст. 1259 ЦК слід розуміти як надання матеріальної допомоги, що була основним засобом до існування, оплати комунальних послуг, ліків, придбання необхідних особистих речей для хворого тощо. Як зазначає Ю. О. Заїка, спадкоємець за законом може вимагати у суді права на спадкування у тому разі, якщо він не лише матеріально забезпечував, а й опікувався над спадкодавцем та надавав іншу допомогу, тобто вчиняв дії, значно ширші за своїм змістом, ніж «утримання» [5, с. 14].

Слід одразу наголосити на тому, що встановлені у ст. 1259 ЦК обставини не є юридичними фактами, оскільки безпосередньо не зумовлюють цивільних правовідносин у вигляді закликання до спадкування спадкоємця

наступної черги разом із спадкоємцями тієї черги, яка має право на спадкування. Для виникнення таких правових наслідків необхідним є рішення суду. Саме на підставі рішення суду, що набрало законної сили, нотаріус видає спадкоємцю свідоцтво про право на спадщину за законом. Відтак підставою виникнення досліджуваних правовідносин є рішення суду, що цілком узгоджується зі змістом ч. 5 ст. 11 ЦК, за якою у випадках, встановлених актами цивільного законодавства, цивільні права та обов'язки можуть виникати з рішення суду. Однак суд може ухвалити рішення по справі лише за наявності певних обставин, перелік яких визначений у ч. 2 ст. 1259 ЦК. Отже, ці обставини можна визначити як передумови виникнення досліджуваних правовідносин.

О. П. Печений стверджує, що у ч. 2 ст. 1259 ЦК йдеться про умову, а не про умови в їх сукупності. Тому для застосування такої норми достатньою є наявність хоча б однієї з наведених форм, за допомогою яких особа турбувалася про спадкодавця — доглядала, матеріально забезпечувала, надавала іншу допомогу [6, с. 188]. Проте така точка зору, на наш погляд, є спірною. За логікою положень ч. 2 ст. 1259 ЦК та з огляду на сутність досліджуваних правовідносин, вважаємо, що необхідна все ж сукупність умов, яку має бути належним чином встановлено судом. Слід підкреслити, що зміна черговості одержання права на спадкування — це виняток із правила черговості, що застосовується лише тоді, якщо в судовому порядку належним чином встановлено всі обставини, передбачені ч. 2 ст. 1259 ЦК, на підставі яких суд вправі ухвалити відповідне рішення.

Викладене підтверджується і судовою практикою. Наприклад, в рішенні Апеляційного суду Черкаської області було наголошено на тому, що згідно зі ст. 1259 ЦК підставами для зміни черговості спадкування є сукупність таких юридичних фактів, встановлених у судовому порядку: 1) здійснення опіки над спадкодавцем, тобто надання йому нематеріальних послуг (спілкування, поради та консультації, поздоровлення зі святами); 2) матеріальне забезпечення спадкодавця; 3) надання будь-якої іншої допомоги спадкодавцеві, тобто такої допомоги, яка має матеріалізований вираз — прибирання приміщення, приготування їжі, ремонт квартири; 4) тривалий час здійснення дій, визначених у пунктах 1, 3, і обов'язково — 5) безпорадний стан спадкодавця, тобто такий стан, під час якого особа неспроможна самостійно забезпечувати свої потреби, викликаний похилим віком, тяжкою хворобою або каліцтвом [7].

В юридичній літературі зазначається, що судовий порядок зміни черговості одержання права на спадкування може бути застосований, зокрема, у випадку, якщо найближчі родичі спадкодавця (син, дочка) ухилялися від виконання своїх юридичних і моральних обов'язків, і догляд за спадкодавцем здійснювали інші, далекі родичі (двоюрідна тітка, троюрідна сестра). Спадкодавець позбавлений можливості висловити свою волю в заповіті

через те, що він, наприклад, визнаний недієздатним або через похилий вік, психічний розлад не має можливості адекватно сприймати дійсність. Зокрема, фізична особа, яка протягом тривалого часу опікувалася, матеріально забезпечувала, надавала іншу допомогу спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані, може вимагати в судовому порядку визнання за нею права на спадкування разом із спадкоємцями тієї черги, яка має право на спадкування [8, с. 1108].

Вимога про зміну черговості одержання права на спадкування може бути пред'явлена одночасно з вимогою про усунення спадкоємця від права на спадкування за ст. 1224 ЦК. Це обумовлено тим, що підстави усунення від спадкування та зміни черговості одержання права на спадкування дуже схожі. Зокрема, відповідно до ч. 5 ст. 1224 ЦК за рішенням суду особа може бути усунена від права на спадкування за законом, якщо буде встановлено, що вона ухилялася від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

Таким чином, якщо близькі родичі спадкодавця ухилялися від надання йому допомоги, а спадкоємець наступної черги протягом тривалого часу опікувався, матеріально забезпечував, надавав іншу допомогу спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані, то разом із вимогою про закликання до спадкування такий спадкоємець може просити суд усунути від спадкування близьких родичів, які за загальним правилом черговості мають першочергове право на спадкування. Водночас якщо судом не буде встановлено, що родичі ближчого ступеня ухилялися від надання допомоги спадкодавцю, то в цій частині вимоги не підлягають задоволенню, а позивач отримує право спадкувати зі спадкоємцями тієї черги, які закликаються до спадкування в порядку черговості.

Фізична особа, яка тривалий час опікувалася, матеріально забезпечувала спадкодавця, за рішенням суду закликається до спадкування разом із спадкоємцями тієї черги, які мають право на спадкування, і спадщина поділяється між ними у рівних частках. Отже, до правовідносин, що виникають при цьому, застосовується ст. 1267 ЦК, відповідно до якої частки у спадщині кожного із спадкоємців за законом є рівними. Суд, змінюючи черговість одержання права на спадкування, не вирішує питання про зміну спадкових часток спадкоємців. Після набрання законної сили відповідним судовим рішенням спадкоємці можуть самостійно змінити розмір часток у спадщині. Зокрема, за ст. 1267 ЦК спадкоємці за усною угодою між собою, якщо це стосується рухомого майна, можуть змінити розмір частки у спадщині когось із них. Спадкоємці за письмовою угодою між собою, посвідченою нотаріусом, якщо це стосується нерухомого майна або транспортних засобів, можуть змінити розмір частки у спадщині когось із них.

Справи про зміну черговості одержання права на спадкування розглядаються судом в порядку цивільного судочинства за правилами позовного

провадження, адже у досліджуваних правовідносинах фактично існує спір у площині цивільного права. Наведене обумовлено тим, що за відсутності спору спадкоємці можуть укласти між собою договір, яким змінити черговість одержання права на спадкування. Так, згідно з ч. 1 ст. 1259 ЦК черговість одержання спадкоємцями за законом права на спадкування може бути змінена нотаріально посвідченим договором заінтересованих спадкоємців, укладеним після відкриття спадщини. Договір про зміну черговості спадкування укладається між спадкоємцями тієї черги, що закликається до спадкування, з однієї сторони, та спадкоємцем наступної черги — з іншої.

Позивачем у такій категорії справ буде спадкоємець тієї черги, який за загальним правилом не має права на спадкування за наявності умов, визначених у ч. 2 ст. 1259 ЦК, а відповідачем — спадкоємець або спадкоємці за законом, які мають пріоритет у спадкуванні по відношенню до позивача. Досить часто вимогу про зміну черговості заявляють одночасно із вимогою про встановлення факту проживання із спадкодавцем однією сім'єю не менш ніж п'ять років до часу відкриття спадщини задля визнання позивача спадкоємцем четвертої черги (ст. 1264 ЦК).

Закон не містить застережень, до якої черги має належати позивач у справі. Тобто з позовом може звернутися особа, яка належить до четвертої черги спадкоємців за законом, при закликанні до спадкування спадкоємців першої черги.

Вимога, заявлена у відповідному позові про визнання права власності на частку у спадковому майні, не підлягає задоволенню, адже, як визначено у п. 23 постанови Пленуму ВСУ від 30 серпня 2008 р. № 7, за наявності умов для одержання в нотаріальній конторі свідоцтва про право на спадщину вимоги про визнання права на спадщину судовому розгляду не підлягають. Тобто фактично йдеться про дублювання судом функцій нотаріату. У зв'язку із цим у судовому рішенні визначається лише можливість спадкування позивачем, який за загальним правилом черговості не має права на спадкування, а вже на підставі рішення суду нотаріус видає свідоцтво про право на спадщину за законом.

Так, рішенням ВССУ від 23 травня 2011 р. частково скасовано рішення Галицького районного суду м. Львова від 21 вересня 2010 р. щодо визнання права власності на спадкове майно за спадкоємцем четвертої черги, якому було надано право спадкувати разом із спадкоємцем першої черги (сином спадкодавця). ВССУ, зокрема, зазначив, що не можна погодитися із рішенням суду першої інстанції в частині визнання за позивачкою права власності на частку у спадщині з таких міркувань. Відповідно до ч. 3 ст. 1268 ЦК спадкоємець, який постійно проживав разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини, вважається таким, що прийняв спадщину, якщо протягом строку, встановленого ст. 1270 ЦК, він не заявив про відмову від неї. Згідно

із ч. 1 ст. 1296 ЦК спадкоємець, який прийняв спадщину, може одержати свідоцтво про право на спадщину. Відповідно до ч. 1 ст. 1297 ЦК спадкоємець, який прийняв спадщину, у складі якої є нерухоме майно, зобов'язаний звернутися до нотаріуса за видачею йому свідоцтва про право на спадщину на нерухоме майно. З огляду на зазначені вище положення ЦК та враховуючи, що позивачка постійно проживала разом із спадкодавцем, отже вважається такою, що прийняла спадщину після його смерті, тому не позбавлена права на одержання свідоцтва про право на спадщину у нотаріальній конторі. Таким чином, рішення суду першої інстанції в частині визнання права власності на частину спадкового майна, а саме квартири, ухвалене з порушенням норм матеріального права, а тому підлягає скасуванню з ухваленням нового про відмову у позові в цій частині [9].

Утім, в окремих випадках суди, змінюючи черговість одержання права на спадкування, одночасно визнають право власності на спадкове майно [10]. Волочинський районний суд Хмельницької області, розглядаючи цивільну справу про зміну черговості одержання права на спадкування та визнання права власності на спадкове майно, в резолютивній частині судового рішення взагалі вирішив лише питання про визнання права власності на домоволодіння. Крім того, в описовій та мотивувальній частинах цього судового рішення не були наведені обставини, що є підставою для зміни черговості одержання права на спадкування в порядку ч. 2 ст. 1259 ЦК. Суд обмежився вказівкою на те, що відповідачі не заперечують проти задоволення позову в повному обсязі [11].

Закликання до спадкування на підставі судового рішення у зв'язку зі зміною черговості не є окремим видом спадкування. Статтею 1217 ЦК передбачено, що спадкування здійснюється за заповітом або за законом. З огляду на ту обставину, що змінити черговість можливо лише шляхом закликання до спадкування спадкоємця за законом, такі правовідносини існують у межах спадкування за законом, а отже, є особливим порядком закликання до спадкування за відсутності заповіту. Такий порядок закликання до спадкування є винятком із загального правила черговості прийняття спадщини спадкоємцями за законом (ст. 1258 ЦК). Тому у разі складення спадкодавцем заповіту суд має відмовити у задоволенні позову про зміну черговості одержання права на спадкування, адже заповідач сам встановив спадкоємця на випадок своєї смерті, а суд не вправі змінювати або підміняти волю власника майна. У разі коли заповітом охоплена лише частина спадкового майна, або заповіт визнано частково недійсним, і спадкування здійснюється ще й за законом, змінити черговість спадкоємців за законом можна стосовно тієї частини майна, що не охоплена заповітом, але не порушуючи при цьому волі спадкодавця, викладеної в заповіті.

Для прикладу. Позивачка звернулася до суду із позовом про зміну черговості одержання права на спадкування, у якому зазначила, що є падчер-

кою спадкодавця, до якого ставилася як до рідного батька: надавала йому допомогу в останні роки життя, піклувалася про нього, доглядала. Спільно мешкала зі своїм вітчимою у житловому будинку, власником якого є спадкодавець, та після смерті останнього продовжувала мешкати в цьому будинку. Коли вітчим хворів, вона возила його в лікарню, викликала швидку допомогу, піклувалася про нього в лікарні.

Після смерті вітчима до нотаріальної контори із заявою про прийняття спадщини звернувся його рідний син. Позивачка вважала, що має право на спадкування в порядку ч. 2 ст. 1259 ЦК. Утім, як з'ясувалося під час судового розгляду, спадкодавцем було складено два заповіти. Відповідно до першого заповіту, посвідченого державним нотаріусом 4 лютого 1997 р., спадкодавець все своє майно заповів сину (відповідачу по справі), а за другим заповітом, посвідченим секретарем сілради 14 травня 2002 р., спадкодавець заповів належну йому земельну ділянку онуку. Суд, відмовляючи в задоволенні позову, дійшов правильного висновку про те, що спадкування після смерті спадкодавця відбувається особами, зазначеними у заповітах від 4 лютого 1997 р. та від 14 травня 2002 р., а не за законом в порядку черговості, а тому позовні вимоги про зміну черговості одержання позивачкою права на спадкування та визнання за нею права на спадкування за законом на рівні із спадкоємцем першої черги не підлягають задоволенню [12].

Список використаних джерел

1. *Баранова Л.* Охорона прав спадкоємців шляхом зміни черговості спадкування за законом // Вісник Академії правових наук. — 2010. — № 4(63). — С. 138–144.
2. *Ромовська З. В.* Українське цивільне право. Спадкове право : підручник. — К., 2009. — 264 с.
3. *Заїка Ю. О.* Спадкове право в Україні: становлення і розвиток : моногр. — 2-ге вид. — К., 2007. — 288 с.
4. *Жилінкова І. В.* Актуальні питання спадкового права України : матеріали до семінару. — Х., 2009. — 340 с.
5. *Заїка Ю. О.* Зміна черговості при спадкуванні за законом за новим Цивільним кодексом України // Підприємництво, господарство і право. — 2004. — № 7. — С. 12–14.
6. *Печений О. П.* Спадкове право. — Х., 2012. — 368 с.
7. Рішення Апеляційного суду Черкаської області від 31 березня 2011 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/review/15524874>
8. Цивільне право України. Особлива частина : підручник / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, Р. А. Майданика. — 3-тє вид., переробл. і допов. — К., 2012.
9. Рішення Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 23 травня 2011 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/review/24978304>
10. Рішення Березанського районного суду Миколаївської області від 11 жовтня 2010 р. по справі № 2-467 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/review/12512792>

11. Рішення Волочинського районного суду Хмельницької області від 30 березня 2011 р. по справі № 2-265/11 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/review/14869928>

12. Рішення Сокальського районного суду Львівської області від 18 жовтня 2011 р. по справі № 2-1076/11 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/review/20160934>

Кухарев О. Є. Актуальні питання судових спорів, пов'язаних зі зміною черговості одержання права на спадкування

Анотація. Статтю присвячено судовому порядку зміни черговості одержання права на спадкування. Розкриваються особливості розгляду судами справ про зміну черговості одержання права на спадкування. Аналізуються умови ухвалення судом відповідного рішення.

Ключові слова: спадкування, спадкоємець, черговість спадкування за законом, зміна черговості спадкування за законом, спадкові спори.

Кухарев А. Е. Актуальные вопросы судебных споров, связанных с изменением очередности получения права на наследование

Аннотация. Статья посвящена судебному порядку изменения очередности права на наследование. Раскрываются особенности рассмотрения судами дел об изменении очередности получения права на наследование. Анализируются условия принятия судом соответствующего решения.

Ключевые слова: наследование, наследник, очередность наследования по закону, изменение очередности наследования по закону, наследственные споры.

Kukhariev A. E. The litigations connected with the change of inheritance order: urgent issues

Summary. The article deals with judicial procedure of inheritance order change. The peculiarities of trial of cases concerning the change of inheritance order are revealed. The conditions of making the corresponding decision by the court are analyzed in the article.

Key words: inheritance, heir, inheritance order according to law, change of inheritance order according to law, inheritance disputes.